

Ο ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ ΣΤΟΝ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟ ΧΙΚΜΕΤ

Άννα Λάζου

Λέκτωρ Φιλοσοφικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-
Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Στην σύντομη εργασία μου προτείνω μια αναφορά στην περίπτωση του προσωκρατικού φιλόσοφου – ποιητή Ηράκλειτου (περίπου 544 – 484 πΧ), μέσα από τη σκέψη του Τούρκου κομμουνιστή ποιητή Nâzım Hikmet (1902 – 1962). Η Ηρακλείτεια γεφύρωση οντολογίας, φυσικής και ηθικής- ή γνώσης, φύσης και κοινωνίας – καθώς στηρίζεται στην ενότητα των αντιθέτων, συγκροτεί την ιδιαίτερη διαλεκτική φύση της φιλοσοφίας του. Διαλεκτική που εδραιώνει τον ορθό και καθιερωμένο δρόμο στο πεδίο της ηθικής πράξης στην κοσμική /συμπαντική / διττότητα μεταβλητότητας και συνεκτικότητας. Ο Hikmet βιώνοντας με την ίδια τη ζωή του σε βάθος κι ένταση όλες τις συγκρούσεις και αντιστροφές της διαλεκτικής, δεν υπήρξε τυχαία γοητευμένος από την προσωκρατική σκέψη του Εφέσιου Ηράκλειτου, ως του προάγγελου της ρευστότητας και διαρκούς εναλλαγής που χαρακτηρίζει την διαλεκτική ουσία της πραγματικότητας, που αποτύπωσε τόσο θεματικά όσο και μορφολογικά στην ποίησή του. Το διαλεκτικό στοιχείο επιχειρείται να προσδιορισθεί περαιτέρω σε οκτώ δίπολα αντιθέτων που αντλούνται από τη θεματολογία, το ύφος και την διαλεκτικοϋλιστική μέθοδο της ποίησής του.

Λέξεις κλειδιά: Διαλεκτικός/ή, διαλεκτικοϋλιστική φιλοσοφία, δίπολα αντιθέτων, ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας, ουσία της πραγματικότητας

Στην σύντομη εργασία μου προτείνω μια αναφορά στην περίπτωση του προσωκρατικού φιλόσοφου – ποιητή Ηράκλειτου (περίπου 544 – 484 πΧ), μέσα από τη σκέψη του Τούρκου κομμουνιστή ποιητή Nâzım Hikmet (1902 – 1962).

Ας δούμε πρώτα πώς είναι δυνατόν να εντοπίσουμε σε ψήγματα, την αφετηρία και τους σπόρους της διαλεκτικής σύλληψης του κόσμου και συνάμα του εαυτού στην Ηρακλείτεια σκέψη:

Κατά τον Ηράκλειτο, ενώ κάτι βρίσκεται σε αντίθεση, μπορεί να συμφωνεί με τον εαυτό του χάρη στην παλίντονο αρμονία των αντιθέτων (απ. 51)¹. Στην ουσία της η Ηρακλείτεια διαλεκτική θεμελιώνεται στην αποκάλυψη ενός εσωτερικού στο ον λόγου ως ενός συστήματος έντασης και αντίθεσης, που αρθρώνεται σε γλώσσα – ποιητική και στοχαστική.

Η έννοια της δίκης επίσης και μάλιστα ως κοσμολογικής δικαιοσύνης παρέχει ένα ευρύτερο υπόβαθρο της διαλεκτικής σύλληψης του κόσμου, στην μερικότητα και ολότητα του.

Παρακολουθώντας πρόσφατες αναλύσεις των αντιλήψεων και των χειρισμών του Ηράκλειτου για την έννοια της δίκης, διαπιστώνουμε ότι αφ' ενός παρουσιάζεται ως αρχή που διέπει το κοσμικό γίνεσθαι, αφετέρου εκφράζει και ρυθμίζει ταυτόχρονα την κανονικότητα των φυσικών φαινομένων μέσα στη μεταβλητότητά τους εγγυώμενη για την διατήρηση της τάξης, της ισορροπίας και της συνέχειας του κόσμου, αλλά και τιμωρός της αταξίας – τοποτηρητής των μέτρων.

Συνδέοντας το κοσμικό γίνεσθαι με τις αρχές της ανταποδοτικότητας και συνεκτικότητας που συναρτώνται με την έννοια της δίκης βρίσκουμε την εφαρμογή ή την μετάβαση στην ανθρωπολογία του Ηράκλειτου, καθώς και στο ανθρώπινο πεδίο η απόδοση της δίκης ορίζεται ως η τήρηση του ορθού δρόμου, η επάνοδος στο σωστό μονοπάτι. Σε τούτο συγκλίνουν οι φυσικοί με τους ηθικοκοινωνικούς νόμους αναγορεύοντας τις ανθρώπινες αντινομίες – τα άδικα σε αποτύπωση και αντανάκλαση στον «καθρέφτη» της κοινωνικής συνείδησης των συμπαντικών νόμων επικράτειας της δίκης.

Η Ηρακλείτεια γεφύρωση οντολογίας, φυσικής και ηθικής- ή γνώσης, φύσης και κοινωνίας – καθώς στηρίζεται στην ενότητα των αντιθέτων, συγκροτεί την ιδιαίτερη διαλεκτική φύση της φιλοσοφίας του. Διαλεκτική που εδραίωνει τον ορθό και καθιερωμένο δρόμο στο πεδίο της ηθικής πράξης στην κοσμική /συμπαντική / διττότητα μεταβλητότητας και συνεκτικότητας.

¹ «οὐ ξυνιάσιν ὄκως διαφερόμενον ἑαυτῷ ξυμφέρεται· παλίντονος ἄρμονή ὄκωσπερ τόξου καὶ λύρης.» (Δεν καταλαβαίνουν πώς είναι δυνατό, ενώ βρίσκεται σε αντίθεση, να συμφωνεί με τον εαυτό του: υπάρχει ένας παλίντονος δεσμός, όπως στο τόξο και τη λύρα. Μετάφραση Δ. Κούρτοβικ). Στο πλαίσιο της θεμελιώδους διδασκαλίας του για την ενότητα των αντιθέτων ο Ηράκλειτος εκφράζει στο απόσπασμα αυτό την άποψη του για την σύνθεση των αντιθέτων, η οποία οδηγεί στην αρμονία. Ως παραδείγματα χρησιμοποιούνται το τόξο και η λύρα. Στις περιπτώσεις και των δύο οργάνων ασκούνται αντίρροπες δυνάμεις (προς το εξωτερικό αρχικά και προς το εσωτερικό του οργάνου κατόπιν), οι οποίες όμως στο τέλος εξισορροπούνται σε μια αρμονική κατάσταση, Βλ. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ/ 53. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ/ *Περὶ φύσεως* (Απόσπασμα 1, 123, 107, 93, 2, 51, 101, 53, 60, 30, 94, 119, 43, 44 εις Hermann Diels αναθεωρημένο και συμπληρωμένο από τον Walther Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker* (9η εκδ. Βερολίνο 1960). Πρβλε *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, των Θ.Κ. Στεφανόπουλου, Στ. Τσιτσιρίδη, Λ. Αντζουλή, Γ. Κριτσέλη, http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=123.

Στην ίδια ερμηνευτική γραμμή της πολιτικής-συμπαντικής διαλεκτικής του Ηρακλείτου κινούνται μια ολόκληρη χορεία από μεταγενέστερους, αρχαίους και νεότερους φιλοσόφους, μέχρι να φθάσουμε στο 19^ο και 20^ο αιώνα όπου συγκροτείται, σε μια ενιαία εξηγητική θεωρία και πρακτική φιλοσοφία ο διαλεκτικός υλισμός.

Η ιστορική πορεία μετασχηματισμού των φιλοσοφικών εννοιών κι εξηγητικών σχημάτων διατρέχει μετά τον Ηράκλειτο πορίσματα του Πλάτωνα για τη σχέση ψυχής/ πολιτείας, της Αριστοτελικής φυσικής τελεολογίας, την υπερβατολογική διαλεκτική του Καντ, τον άνθρωπο της αυτοσυνείδησης του Hegel (στον οποίο μάλιστα η διαλεκτική δεν αποτελεί απλώς εσωτερική υπόθεση της δικής του φιλοσοφίας αλλά και αποτελεσματικό τρόπο προσέγγισης του φιλοσοφικού στοχασμού συνολικά από τον Ηράκλειτο ως τον Καντ, είναι η ίδια η φιλοσοφία), τον άνθρωπο της προόδου του διαφωτισμού που ανατρέπεται διαρκώς από τη σύγχρονη βαρβαρότητα των ανθρώπινων πράξεων που εκτυλίσσονται καθημερινά μπροστά στα μάτια μας, τον μεγάλο άνθρωπο του Nietzsche και των προσωκρατικών, τον *αυτοπραγματωμένο* άνθρωπο του Marx. Η πορεία αυτή μας επιτρέπει να συστήσουμε εκ νέου, μετά τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, την έννοια διαλεκτικού ανθρώπου..

Με την απειλούμενη από την βαρβαρότητα ανθρωπότητα, δεν έχουμε παρά να διαπιστώσουμε πόσο χρειαζόμαστε και πάλι την διαλεκτική του Ηρακλείτου, ενστερνισμένη από την καρδιά του μεγάλου ποιητή Nâzım Hikmet.

Ο Hikmet, σε πολλά σημεία των στίχων του επικαλείται τον Ηράκλειτο, σε στιγμές που θα τις αποκαλούσα «οικουμενικής συμπύκνωσης» :

«Ποιος ξέρει ένα τέτοιο σούρουπο
θα' σκυψε το μέτωπό του ο Ηράκλειτος
πάνωθε απ' τα νερά τα κυλούμενα
μες από τους πρασινοβλέμματους ελιώνες
και θα είπε:
-«Τα πάντα ρει και μεταβάλλεται,
κι είναι αυτό που με θαμπώνει τόσο...»
Ηράκλειτε, Ηράκλειτε, τι ροή είναι αυτή
τι ροή είναι αυτή
που μεσ' τα κύματά της και το πιο άγιο είδωλο
έχει σημαδεμένο το κούτελό του
με την καφτή μετάλλινη σφραγίδα της πτώσης!...
Κάθε πτώση είναι γκαστρωμένη για έναν υψωμό.
Πόσο αδύνατο να εναντιωθείς
σε τούτη την αφρισμένη πορεία!

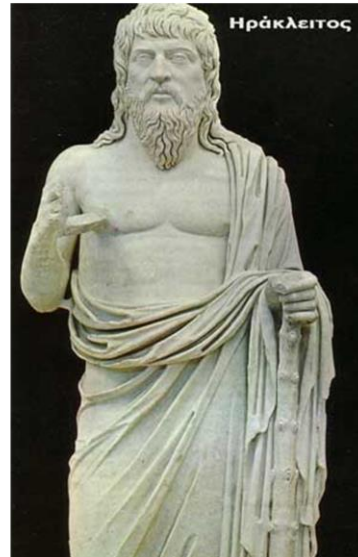
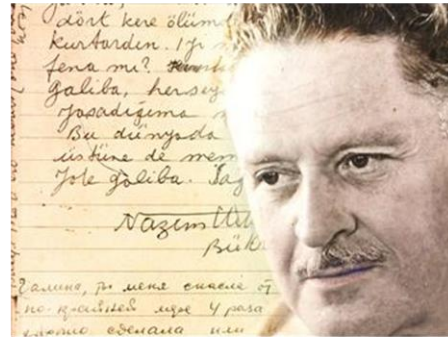

Ηράκλειτε, Ηράκλειτε!
Μπορεί να μπει λουκέτο στο τρεχούμενο νερό;»²

Και κατόπιν,

Τι τάχα να είναι πιο μάταιο από
τις κούφιες λέξεις;
όλα κινούνται αιώνια
και δε βολεί να γαληνέψουν
το σήμερα αλλάζει σε αύριο
και τ' αύριο του χθες θα γίνει
καταπιώνας
κι όλα κινούν σαν ποταμός
όπου δεν έχει τέλος
Κι εμείς,
ηρώιοι του σήμερα ορθωνόμαστε
και βάζουμε θεμέλιο
τραγουδώντας
στο σάλαγο του ποταμού
καθώς κυλά τραγουδιστά,
κελαρυστά,
αλλάζοντας το σύμπαν..

Ναζίμ Χικμέτ

3

Σε διάφορους στίχους ποιημάτων του ο Hikmet αναφέρεται έμμεσα ή άμεσα στον Ηράκλειτο. Μεταξύ αυτών και επιπρόσθετα σε όσα προαναφέραμε και σε ένα από τα τελευταία του, το *Πράγματα που δεν γνώριζα ότι αγαπούσα*, όπου γράφει
«Ξέρω ότι δεν μπορείς να λουσθείς στον ίδιο ποταμό ούτε μια φορά»,⁴
παραπέμποντας έμμεσα στο Ηρακλείτειο

² Από το *Γιατί αυτοχτόνησε ο Μπενερετζή*, Πρώτο κεφάλαιο, στο Στο Ναζίμ Χικμέτ. *Τα έργα του*, 2008⁶, εισαγωγή – μετάφραση Στέλιου Μαγιόπουλου, Βιβλίο Πρώτο, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σελ. 245.

³ http://xypname.blogspot.gr/2010/05/blog-post_7833.html

⁴ *Things I Didn't Know I Loved*, Ελεύθερη απόδοση από *Selected Poetry* by Názim Hikmet. Translation copyright © 1986 by Randy Blasing and Mutlu Konuk. Reprinted by permission of Persea Books, Inc.

«ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἶμέν τε καὶ οὐκ εἶμεν.» (49a) καὶ «Ποταμῶ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ καθ' Ἡράκλειτον οὐδὲ θνητῆς οὐσίας δις ἄσασθαι κατὰ ἕξιν (τῆς αὐτῆς)· ἀλλ' ὀξύτητι καὶ τάχει μεταβολῆς σκίδνησι καὶ πάλιν συνάγει (μᾶλλον δὲ οὐδὲ πάλιν οὐδ' ὕστερον, ἀλλ' ἅμα συνίσταται καὶ ἀπολείπει) καὶ πρόσεισι καὶ ἄπεισι.» (91)⁵

I

Στα επόμενα θα διερευνήσω τις όψεις, με τις οποίες εκφράζεται η διαλεκτική μέθοδος του ιστορικού υλισμού στο ποιητικό έργο και στη σκέψη του Nâzım Hikmet. Μόνο για μεθοδολογικούς και πρακτικούς λόγους θα διαχωρίσω τα εννοιολογικά από τα ιστορικά θέματα, όμως θεωρώ ότι είναι αδιάρρηκτα δεμένα μεταξύ τους. Επίσης θα υποστηρίξω ότι ο Hikmet, αν και "ανθρωποκεντρικός", σε όλο το φάσμα της ποιητικής και πολιτικής του έκφρασης, πρόβαλε συστηματικά και αναζήτησε επίμονα τον ιδανικό συνδυασμό που θα συμφιλιώσει μέσω της διαλεκτικής υπέρβασης δίπολα αντιθέτων και αντιφάσεων. Σε αυτήν την προσπάθεια, με αξιοθαύμαστη πιστότητα στη μαρξιστική φιλοσοφία και σταθερότητα στην έκφραση των απόψεων, εφάρμοσε στο άμεσο δημιουργικό του πεδίο – την ποίηση και τη λογοτεχνία – φιλοσοφικές αρχές του διαλεκτικού υλισμού, που διδάχθηκε στη διάρκεια της αγωνιστικής του πορείας.

Για να κατανοήσουμε τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της σκέψης του Hikmet, που αναγνωρίζεται στην ποίηση και στα λογοτεχνικά κείμενά του, είναι σημαντικό να δούμε το περιεχόμενο της μαρξιστικής έννοιας της ανθρώπινης φύσης και την καταγωγή της στην ίδια τη μαρξική σκέψη. Ο Marx συνδέει αφ' ενός την έννοια της ουσίας με την πραγμάτωση της ελευθερίας, μια συσχέτιση που δεν απαντά στον Αριστοτέλη, αλλά παράλληλα αναφέρεται στα νεανικά έργα του και στην υπαγωγή του ατόμου στην καθολικότητα του νόμου και ορίζει αυτήν ως πραγμάτωση της ελευθερίας και όχι την αυθαιρεσία της προσωπικής γνώμης και απόφασης.⁶

⁵ Hermann Diels -Walther Kranz, ό.π., 1960. Εις *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, των Θ.Κ. Στεφανόπουλου, Στ. Τσιτσιρίδη, Λ. Αντζουλή, Γ. Κριτσέλη, http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=123. Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει (*Μετά τα Φυσικά*, Γ5 1010 α 10) αναφερόμενος στην μομφή του Κρατύλου προς τον Ηράκλειτο για το θέμα του ποταμού ότι ο Κρατύλος έφρασε στο σημείο να σκεφτεί πως ήταν αρκετό να κουνήσει το δάκτυλο για να σημάνει κάτι, χωρίς καν να χρειάζεται να μιλά, αφού ούτε καν μία φορά δεν μπαίνουμε στον ίδιο ποταμό, καθώς κυλά και αλλάζει ασταμάτητα. Στους ποιητικούς στίχους του Hikmet που επιλέξαμε από το πλατύ πολυδιάστατο έργο του, προκύπτει ότι ο προβληματισμός αυτός πρέπει να ήταν γνωστός στον ποιητή.

⁶ Η έννοια της ουσίας που χρησιμοποιεί ο Marx στα ύστερα έργα του, *Κεφάλαιο* και *Grundrisse*, διαφοροποιείται από τα *ΟΦΧ* του 1844. Οι ηθικές απόψεις της νεανικής του περιόδου χτίστηκαν με βάση την πρώιμη έννοια της ουσίας ως της εσωτερικής αλήθειας των πραγμάτων, αριστοτελικής και εγγελιανής

Οι ουσίες στο μαρξισμό μεταλλάσσονται και αναπτύσσονται μέσα στην ιστορία. Μέσω της έννοιας αυτής ο μαρξισμός ως συγκροτημένη επιστημονική εξήγηση της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας, χρησιμοποιεί τις ουσίες, ως τον μόνο τρόπο να εντάξει την ολότητα των γεγονότων και των διαδικασιών, που τις συνιστούν, σε αντικειμενικές κατηγορίες και σε δομές σχέσεων, ανεξάρτητες από υποκειμενικές συλλήψεις και δομές. Αυτή η θεώρηση των πραγμάτων επιτρέπει την κριτική ανασκόπηση των φαινομένων της ιστορικής πραγματικότητας, γιατί εξηγεί τη διαδικασία εμφάνισής τους, με βάση βαθύτερες δομές, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των αναλλοίωτων αιώνιων φυσικών κατηγοριών που προκύπτουν από την αλλοτρίωση και το φετιχισμό της αστικής κοινωνίας και που η αναγκαία ιστορική πράξη μπορεί να εξαλείψει στο μέλλον. Διαφορετικοί τρόποι παραγωγής συνεπάγονται διαφορετικές κατηγορίες, διαφορετικά επιφανόμενα και αντίστοιχες ιδιαίτερες έννοιες ηθικής και πράξης.

Στον Marx και στο μαρξισμό, κυριαρχεί το ιδεώδες της αποκατάστασης της αρμονικής σχέσης του ανθρώπου με τη φύση και την κοινωνία, μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, όπου οι εργασιακές σχέσεις θα οργανωθούν έτσι, ώστε να επιτευχθεί η εναρμόνιση των αναγκών τους με τις δυνατότητες ικανοποίησής τους από τον περιβάλλοντα κόσμο. Στο σημείο αυτό συμπλέκεται η αριστοτελική με τη μαρξιστική φιλοσοφία για τον άνθρωπο, καθώς στον Marx ισχύει μια μορφή υπέρβασης της ηθικότητας με την αστική της σημασία και όχι μια τελεσίδικη άρνηση κάθε ηθικότητας.

II

Επιστρέφοντας στο θέμα μας, ο διαλεκτικός Hikmet συνέθεσε:

α) **τη μορφή με το περιεχόμενο**, όπως για παράδειγμα στην συλλογή των *Ρουμπαγιάτ*⁷, όπου εμπότισε δεξιοτεχνικά την μεσανατολική στιχουργία των Omar Khayam και Rumi με το περιεχόμενο της φιλοσοφικής κριτικής κατά του ιδεαλισμού, κατά του καρτεσιανού cogito ergo sum, και βέβαια, κατά της νεοπλατωνικής μυστικιστικής φιλοσοφίας των αυθεντικών rumprayat στίχων του Rumi και της ηδονιστικής ατομικής ηθικής αυτών του Omar Khayam.

προέλευσης. Η ηθικότητα αποτελούσε την πραγματοποίηση της βαθύτερης ουσίας του ανθρώπου, την εναρμόνιση επομένως των δύο επιπέδων, ουσίας και φαινομένου. Η ύστερη μαρξική έννοια της ουσίας επομένως δεν υποδηλώνει κάποιο μεταφυσικά ανεξάρτητο τρόπο ύπαρξης, ούτε παράγει ή γεννά φαινόμενα, όπως γινόταν το 1844. Αναφέρεται πλέον σε κοινωνικές σχέσεις, δομές, διαδικασίες που συνδέουν τα βαθύτερα με τα επιφανειακότερα δεδομένα και γεγονότα και εξηγούν τον τρόπο διαμόρφωσης ή μετασχηματισμού τους.

⁷ Πρωτοκυκλοφόρησε το 1946. Βλ. Nâzım Hikmet, *Rubâiyât*, μετάφραση Mutlu Konuk Blasing, Copper Beech Press, 1985 και Persea, 1986.

β) το προσωπικό και το καθολικό, όπως για παράδειγμα στο *Γιατί αυτοκτόνησε ο Μπενερτζή*⁸, και στο υπέροχο ποίημά του *Μονάκριβή μου*⁹, όπου μάλιστα παίρνει τη μορφή της διαλεκτικής σύνθεσης της ζωής με το θάνατο,

γ) **την τέχνη με την ιστορία**, όπως στο περίφημο *Έπος του Σεΐχη Μπεντρεντίν*¹⁰ που δημοσίευσε ο Hikmet το 1936 και καταγράφει την ιστορία του επαναστάτη Σεΐχη των αρχών του 15^{ου} αιώνα. Το 1416 οργανώνεται υπό τον Μπεντρεντίν ένας επαναστατικός στρατός στη Μικρά Ασία και τη Βλαχία: εντάσσονται Χριστιανοί, μουσουλμάνοι, Εβραίοι, Τούρκοι και Έλληνες, ενώ προΐστανται οι φτωχές αγροτικές τάξεις και οι εξαθλιωμένοι δουλοπάροικοι. Στο κίνημα εισέρχονται και οι δερβίσηδες των τόσων πολλών ταγμάτων της εποχής, οι οποίοι το οργανώνουν στρατιωτικά. Οι αντάρτες φορούσαν όλοι την ίδια στολή, έτρωγαν από κοινά συσσίτια και μοιράζονταν τα πάντα εκτός από τις γυναίκες. Δεν υπήρχε διαχωρισμός φυλής και θρησκείας μεταξύ τους. Στη δομή αυτή είδαν οι μεταγενέστεροι ιστορικοί τις ρίζες ενός πρώιμου κομμουνιστικού κινήματος.¹¹

δ) το παρόν με το υπέρχρονο, σε σειρά πολλών παραδειγμάτων με χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα από τα πρώτα δημιουργήματά του,

«Στάση δεν υπάρχει. Υπάρχει κίνηση,
το σήμερα για το αύριο οδεύει, το αύριο γκρεμίζει το σήμερα κι' αυτό αδιάκοπα
κυλά/κυλά/κυλά»¹²,

ενώ από τα όψιμα δημιουργήματά του, οι στοχασμοί που πλαισιώνουν τα *Rumbayat* είναι χαρακτηριστικοί,

«Να ξεπερνάς τα ψέματα της καρδιάς, των βιβλίων, στο δρόμο, στα
νανουρίσματα της μάνας, στις ειδήσεις, να γνωρίζεις – είναι μεγάλη ευτυχία αγάπη
μου - να γνωρίζεις τα περασμένα και όσα θε να έρθουν...».¹³

⁸ Ο.π.

⁹ Σε απόδοση Γιάννη Ρίτσου.

¹⁰ Η ιστορία του σεΐχη Μπεντρεντίν ανάγεται στα χρόνια του fetret devri (1402 – 1413), την περίοδο της μεσοβασιλείας που χαρακτηρίζεται και ως δεκαετής κρίση λόγω εμφύλιων προστριβών που προκαλούσαν οι ενδοδυναστικές συγκρούσεις των Οθωμανών.

¹¹ βλ. Γιάννη Κορδάτου, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τόμος VIII, σελ. 332-333.

¹² "Το τείχος του ιμπεριαλισμού" γραμμένο το 1925.

¹³ Nâzım Hikmet, *Rubáiyát*, ό.π. Ελεύθερη απόδοση. Το αγγλικό κείμενο:

ε) **το τοπικό με το παγκόσμιο/συμπαντικό,**
όπως στη γνωστή μας *Στηθάγχη*, όπου εφαρμόζει τη διαλεκτική υπέρβαση, στην πράξη, του προσωπικού από το καθολικό και μεταφέροντας τη σύλληψη αυτή στη σχέση του συναισθήματος με τον τόπο, γεφυρώνει με το μικρόκοσμό του τον συμπαντικό κόσμο της αέναης μεταβλητότητας:

«Όταν ετούτο τ' άστρο που το φως του
πέφτει τώρα στα μάτια μου σα μια χρυσή σταγόνα
όταν ετούτο τ' άστρο πρώτη του φορά
έσκισε τα σκοτάδια του κενού
πάνου στη γης δεν ύπαρχε μήτε ένα πανδοχείο
Τ' αστέρια ήτανε γέρικα
Κι η γης ήτανε βρέφος.

Είναι μακριά από μας τ' αστέρια
μακριά μακριά, πολύ πολύ μακριά
Ανάμεσα στ' αστέρια η γη μας είναι μια κουκκίδα
μια τόση δα κουκκίδα
κι η Ασία το 'να πέμπτο είναι της γης μας.
Μια χώρα της Ασίας είναι οι Ινδίες.
Μες τις Ινδίες μια πόλη είναι η Καλκούτα.

.....

Να το λοιπόν
γιατί δεν καταδέχουμαι
να υψώσω το κεφάλι στ' αστροφώτιστα διαστήματα.
Θα πείτε: τ' άστρα είναι μακριά
κι η γη μας τόσο δα μικρή.
Έ, το λοιπόν ό,τι κι αν είναι τ' άστρα
εγώ τη γλώσσα μου τους βγάζω.
Για μένα το λοιπόν πίο εκπληχτικό
και πιο επιβλητικό
και πιο μυστηριακό και πιο μεγάλο
είναι ένας άνθρωπος που τονμποδίζουν να βαδίζει
είναι ένας άνθρωπος που τον αλυσοδένουν.»

To conquer lies in the heart, in books, and in the street,
in mother's lullabies, in the announcer's news:
to know-it's a great happiness, my love-
to know what's past and what's to come...

Αυτή η ιστορική ανάγκη να επικρατήσει το βασίλειο της ελευθερίας ως το βασίλειο της ανθρώπινης αυτοπραγμάτωσης μέσα στην κοσμική νομοτέλεια, είναι ζήτημα τόσο της ποίησης όσο και της φιλοσοφίας, μιας ποιητικής φιλοσοφίας, που καταλήγει να φαίνεται σαν η μόνη λογική, μια αναμφισβήτητη αλήθεια:

«αν όλος ο κόσμος κι όλα τα πράγματα λένε ψέματα εκτός απ' τα χέρια σας,
αυτό γίνεται για να 'ναι υποχρεωτικά, σαν τον πηλό, τυφλά σαν τα σκοτάδια
ηλίθια σαν τα τσοπανόσκυλα
και για να μην επαναστατούνε τα χέρια σας και για να μην τελειώσει ποτέ τούτη η
αδικία, του εμπόρου τ' όνειρο
στον θανάσιμο τούτο κόσμο
στον κόσμο αυτό όπου θα 'ταν όμορφο να ζεις.»¹⁴

στ) *τη φύση με την ουσία, όπως στο Τείχος του ιμπεριαλισμού,*

«Εκείνοι που θα τα βάλουνε μαζί μας
θα πει πως τα βάλανε
με τους αιώνιους νόμους της κίνησης μες την ύλη, της πορείας των λαών.
Στάση δεν υπάρχει. Υπάρχει κίνηση, το σήμερα για το αύριο οδεύει,
το αύριο γκρεμίζει το σήμερα κι αυτό αδιάκοπα κυλά/κυλά/κυλά.»¹⁵

Και στο απόσπασμα,

«.....Το μυαλό μας
Είναι μια κυψέλη που ζυμώνει μέλι.
Και το μελίσσι, που εκεί γιομίζει μέλι,
Είναι η ζωή.
Τα αισθήματα που νιώθουμε,
Τη φύση έχουνε
Άπατη κι αστείρευτη πηγή τους.
Απλόχωρη είναι η φύση!
Απύθμενη είναι η φύση!
Άναρχη κι ατέρμονη είναι η φύση!

¹⁴ Από το *Για τα χέρια σας και για το ψέμα*. Ναζίμ Χικμέτ, *122 Ποιήματα*, μετάφρ. Άρη Δικταίου, εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1985.

¹⁵ Από το ποίημά του *Το τείχος του ιμπεριαλισμού*, γραμμένο το 1925, παραλληλίζεται με το ποίημά του *Μπέρκλεϊ*. Βλ. επόμενη σημείωση. Στο *Ναζίμ Χικμέτ. Τα έργα του*, 2008⁶, ό.π., σελ.182 -187.

Είμαστε μεις τα κομματάκια της,
Πλήθος κομματάκια κοντοπίθαμα,
Που γεννηθήκαμε απ' αυτή.
Είμαστε μεις απ' αυτούς τους κοντοπίθαμους
Που δεν αρνιούνται τη μάνα τους.»¹⁶

Στο τέταρτο βιβλίο των *Ρουμπαγιάτ*, γράφει:

«Έτσι είναι, καναρίνι μου, ανάμεσα σ' εσέ κ' εμένα
δεν υπάρχει παρά μια διαφορά βαθμίδας.
Δε μπορείς να πετάξεις, μ' όλο που φτερά 'χεις.
Εγώ, δε μπορώ να σκεφτώ, κι ας έχω χέρια.»¹⁷

ζ) την ελευθερία με τον περιορισμό/νομοτέλεια,

κυρίως στα *Ανθρώπινα τοπία*, ένα επικό δημιούργημα που ολοκληρώθηκε σε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από το 1941, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50, μέσα σε διαδοχικές φάσεις, όπου πρόσθετε στρώμα – στρώμα γραφής σε συνθήκες περιορισμού, καθώς βρισκόταν σε διαφορετικές φυλακές της Τουρκίας. Η ίδια η γένεση του έργου και η εξέλιξή του θεωρείται ότι εκφράζει περισσότερο από όλα τα άλλα τον αισθητικό και ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό της σκέψης του. Σε σειρά αφηγήσεων που συντέθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και με διαφορετικές προθέσεις αναδεικνύεται ο βίος καθημερινών ανθρώπων που ο Hikmet θεωρεί ως τους κατ' εξοχή δημιουργούς της ανθρώπινης ιστορίας, ξεκινώντας με τον αρχικό προκλητικό τίτλο της «Εγκυκλοπαίδειας των διάσημων ανθρώπων». Μέσα από τη φυλακή και αλλάζοντας φυλακές, με τις ποιητικές αφηγήσεις των απλών ανθρώπων στόχευε να καταγράψει το χρονικό μιας ολόκληρης ιστορικής περιόδου και μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, αντικαθρεφτίζοντας την ταξική δομή της ιστορικής εξέλιξης, με τους επιβάτες ενός τρένου που στοιβάζονται σε διαφορετικά βαγόνια ανάλογα την τάξη τους. Με ανάγλυφο ειρωνικό χιούμορ δίνει την εικόνα των πλούσιων, ενώ για τις γυναίκες του λαού επιφυλάσσει το λυρικότερο ύφος του:

¹⁶ Απόσπασμα από το υπέροχο ποίημα *Μπέρκλεϊ*, του 1926, που συνέθεσε ο ποιητής επηρεασμένος από το έργο του Β. Ι. Λένιν, *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*, εν είδει φιλοσοφικής κριτικής της νοησιάρχιας του εμπειριστή φιλοσόφου των αρχών του 18^{ου} αιώνα, G. Berkeley. Στο *Ναζίμ Χικμέτ. Τα έργα του*, 2008⁶, ό.π., σελ. 167 - 169.

¹⁷ Χικμέτ, *122 Ποιήματα*, ό.π., μτφρ. Άρη Δικταίου.

«Και οι γυναίκες, Οι γυναίκες μας
Με τα φοβερά, ιερά τους χέρια
Οι γυναίκες μας
Με τα μυτερά μικρά τους πηγούνια και τα μεγάλα τους μάτια,
Οι αγαπητικιές, οι σύζυγοι,
Που πεθαίνουν χωρίς να ‘χουν ποτέ ζήσει, που τρώνε στα τραπέζια μας
Μετά τα βόδια, που αρπάζουμε και μεταφέρουμε πάνω στους λόφους
Και πάμε φυλακή για ‘κείνες που θερίζουν στάχια, κόβουνε καπνό και ξύλα και τα
ανταλλάζουνε στην αγορά,
Που δένουμε στα άροτρά μας.....»¹⁸

Στους στίχους που εμποτίζονται με λυρικό στοιχείο ο Hikmet αναμειγνύει το πολιτικό με το προσωπικό μετατρέποντας πραγματικά αποσπάσματα αλληλογραφίας του στη διάρκεια των δεκαετιών φυλάκισης σε βάση και υλικό της ποίησης και διαλόγων που πιο συγκεκριμένα αποτυπώνουν τις αντιθέσεις των βασικών τάσεων του πληθυσμού, των πραγματικών πρωταγωνιστών της ιστορίας.

Το μνημειώδες έργο των 66000 στίχων διαμοιράστηκε σε μικρότερα μέρη που φυλάχθηκαν από διαφορετικούς φίλους. Μεγάλα κομμάτια χάθηκαν από τη λογοκρισία, την αστυνομία ή στις διάφορες αντίξοες συνθήκες που δημιουργούσε η ανάγκη της απόκρυψης και της παρανομίας. Η επιβίωση των τελικών 17000 στίχων στις εκδόσεις και μεταφράσεις που έγιναν δεν διέσωσαν όλες τις φάσεις του χρονικού που συνθέτει η συγγραφή αυτή του ποιητή, που στην πραγματικότητα περιλαμβάνει λυρικούς διαλόγους, ιστορικά γεγονότα της αντίστασης του λαού στον ναζισμό, κοινωνικές συγκρίσεις και παρατηρήσεις. Διασώθηκε όμως με σχετική πληρότητα το αισθητικό ύφος που συνδυάζει ομηρική αφήγηση με μοντερνιστικές τεχνικές του κινηματογραφικού μοντάζ – όπως το flashback - που τείνει να εφαρμόζει τη συνειδητή αλλεπάλληλη διακοπή της νοηματικής συνέχειας, την αντιθετική

¹⁸ Απόσπασμα του ποιήματος *Women with Ox – Carts (Γυναίκες με βοϊδάμαζες)*. Mutlu Konuk Blasing, *Nâzım Hikmet: Human Landscapes from My Country*, Persea, 2002. Ελεύθερη απόδοση της συγγραφέως. Το αγγλικό κείμενο:

And the women,
Our women
With their awesome, sacred hands,
Pointed little chins and big eyes,
Our mothers. Lovers, wives,
Who die without ever having lived,
Who get fed at our tables
After the oxen,
Whom we abduct and carry off to the hills
And go to prison for,
Who harvest grain, cut tobacco, chop wood and barter in the markets,
Whom we harness to our ploughs..

παράθεση παραδοσιακού και υπερσύγχρονου επικοινωνιακού τρόπου σε μια μέθοδο που έχει χαρακτηριστεί και ως το απαύγασμα της χικμετικής λογοτεχνικής πρότασης.

Στη μέθοδο αυτή – διαλεκτική σύνθεση του προσωπικού με το πολιτικό στοιχείο, της ατομικής δημιουργικής ελευθερίας του καλλιτέχνη με τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι ιστορικοκοινωνικές συνθήκες – φαίνονται και οι επιρροές συγγραφέων της παγκόσμιας λογοτεχνίας προηγούμενων αιώνων, όπως του Diderot, στο έργο του *Ο ανιψιός του Ραμό* και του Tolstoy στο *Πόλεμος και ειρήνη*, αλλά και αρχέτυπα με τα οποία καταπιάνεται η λογοτεχνική παράδοση: η απάθεια της φύσης ή το πάθος του αγώνα για ελευθερία.

Η εμπειρία της φυλακής αποτυπώθηκε σε αντιπροσωπευτικά καλλιτεχνικά δημιουργήματα της Τουρκίας, όπου ο περιορισμός που επιβάλλει η φυλακή μετατρέπεται σε υπαρξιακό θέμα καθολικής ανθρώπινης διάστασης: ο πυρήνας αυτής της σύνδεσης στα έργα αυτά είναι η αντιστροφή της σχέσης ελευθερίας και φυλακής, καθώς οι κυρίαρχες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες υποδουλώνουν τους ανθρώπους κατευθύνοντας τις επιθυμίες τους σε ένα τέτοιο οριακό σημείο απελπισίας, ώστε καταλήγουν να δεχθούν τα δεσμά της φυλακής ως απελευθέρωση. Ένας σχετικός προβληματισμός υπάρχει στο κινηματογραφικό έργο του Yilmaz Güney, *Yol* (Δρόμος). Στο έργο του Hikmet όμως αποτυπώνεται μεν η αντιστροφή ελευθερίας/φυλακής τόσο στη θεματολογία όσο και στο ίδιο το βίωμα παραγωγής της τέχνης του, καθώς παράγει αστείρευτα σε όλες τις συνθήκες, αλλά εκείνος δεν παραλείπει να υποδείξει την διαλεκτική υπέρβαση αυτής της αντίθεσης, που είναι η πεισματική θεληματική άρνηση του επαναστάτη να «παραδοθεί» με το μυαλό και το συναίσθημά του, στην απελπισία και στην απομόνωση της καταναγκαστικής στέρησης της ελευθερίας που επιβάλλει η φυλακή.¹⁹

η) **την παράδοση και το καινοτόμο, το λαϊκό και το πρωτότυπο**, όπως στα *Ρουμπαγιάτ*²⁰, στο ελεύθερο ποιητικό του ύφος, στον τρόπο που χειρίζεται την γλώσσα, που με μια στοχευμένη αισθητική στρατηγική ο Hikmet αντιπαραθέτει διαρκώς το παραδεδομένο στο πρωτοποριακό, την κοινωνική μνήμη με το προσωπικό τραγικό βίωμα, τα ποιητικά αρχέτυπα της λατρείας της φύσης με το αλυσόδεμα της φυλακής και τον περιορισμό της ελευθερίας. Το αποτέλεσμα είναι σε πολλά σημεία, όπως και άλλων έργων τέχνης της ίδιας εποχής η δημιουργία ποίησης εξαιρετικής δύναμης και γιγαντιαίας απήχησης, τόσο στο υπαρξιακό – ατομικό, όσο και στο συλλογικό επίπεδο. Η απήχηση του διαλεκτικού συνθετικού στοιχείου της ποίησής του έχει μεγάλη απελευθερωτική δυναμική και μπορεί να παραλληλισθεί μονάχα με

¹⁹ Saime Göksu, Eduard Timms, *Romantic Communist. The Life and Work of Nâzım Hikmet*, Hurst & Company, London 1999, σελ. 217 – 238.

²⁰ [Nâzım Hikmet](#), *Rubáiyát*, ό.π.

τη δύναμη του κινηματογράφου, καθώς ο Hikmet βρίσκεται σε συνεχή επαφή με την τέχνη του κινηματογράφου.

Συμπεραίνοντας, ο Hikmet βιώνοντας με την ίδια τη ζωή του σε βάθος κι ένταση όλες τις συγκρούσεις και αντιστροφές της διαλεκτικής, δεν υπήρξε τυχαία γοητευμένος από την προσωκρατική σκέψη του Εφέσιου Ηράκλειτου, ως του προάγγελου της ρευστότητας και διαρκούς εναλλαγής που χαρακτηρίζει την διαλεκτική ουσία της πραγματικότητας, που αποτύπωσε τόσο θεματικά όσο και μορφολογικά στην ποίησή του. Δεν θα ήταν υπερβολή να τον θεωρήσουμε έναν Ηράκλειτο της σύγχρονης εποχής.....

HERACLITUS IN DIALECTIC HIKMET

Anna Lazou

In my work I propose a brief reference to the case of the pre-Socratic philosopher - poet Heraclitus (about 544-484 BC), through the thought of the Turkish communist poet Nâzım Hikmet (1902 - 1962). The Heraklitean bridging of ontology, physics with ethics- or knowledge, nature and society - based on the unity of opposites, establishes the particular dialectic nature of his philosophy. A dialectic, which consolidates the correct and established way in the field of ethical action by the cosmic-universal duality of versatility and consistence. Hikmet experiencing in his own life the depth and intensity of all conflicts and reversals of dialectics, was not randomly fascinated by the pre-Socratic thought of Ephesian Heraclitus, as the harbinger of liquidity and continuous exchange that characterizes the dialectical essence of reality, captured both thematically and morphologically in his poetry.

The dialectic element is further attempted to be defined by means of eight dipoles of opposites derived from the thematique, the style and the dialectical materialist method of his poetry.

Keywords: Dialectic, dialectical materialism, dipoles of opposites, anthropocentric character, essence of reality